

Paul Kennedy

VZESTUP A PÁD VELMOCÍ

Ekonomické změny
a vojenské konflikty
v letech 1500–2000

NAKLADATELSTVÍ LIDOVÉ NOVINY

VZESTUP ZÁPADNÍHO SVĚTA

V roce 1500, zvoleném mnoha historiky za předěl mezi moderní a předmoderní dobou,¹ nemělo obyvatelstvo Evropy ani tušení o tom, že jejich kontinent byl předurčen k tomu, aby ovládl podstatný zbytek světa. Znalosti, které měli tehdejší lidé o velkých civilizacích Orientu, byly kusé a velice často zavádějící a pocházely z mnohokrát převyprávěných zkazek cestovatelů. Nicméně obecné povědomí o rozsáhlých východních říších, oplývajících pohádkovým bohatstvím a ohromnými armádami, nebylo daleko od pravdy, a na první pohled se tyto společnosti nepochybně jevily jako mnohem příznivěji obdařené než západoevropské národy a státy. Ve srovnání s těmito dalšími velkými centry kulturních a ekonomických aktivit skutečně *vystupovaly* slabé stránky Evropy mnohem výrazněji než její stránky silné. Tehdejší Evropa nebyla ani nejúrodnější, ani nejlidnatější oblastí světa, a tak Indie a Čína mohly být v každém ohledu pyšné. Z geopolitického pohledu byl evropský „kontinent“ nepříhodně rozčleněný, ohraničený ledem a vodou na severu a západě, vystavený častým pozemním nájezdům z východu a zranitelný strategickými obchvaty z jihu. V roce 1500, jakož i dlouho před tímto datem i po něm, nebyly toto žádné ryze abstraktní úvahy. Pouze o osm let dříve byla podrobena armádami Ferdinanda a Isabely Granada, poslední muslimská oblast Španělska; ale jednalo se pouze o konec jednoho regionálního tažení. Mnohem těžší boje mezi křesťany a silami prorokovými měly teprve přijít. Většina západního světa se ještě nevzpamatovala z šoku z pádu Konstantinopole v roce 1453, a tato událost byla o to závažnější, že naznačovala, že se osmanští Turci ve svém postupu nezastaví. Koncem století obsadili Řecko a Jónské ostrovy, Bosnu,

Albánii a podstatný zbytek Balkánu. To nejhorší však přišlo ve dvacátých letech šestnáctého století, kdy se jejich strašlivé janičářské armády hrnuly na Pešť a Vídeň. Na jihu, kde osmanské galéry napadaly italské přístavy, se papežové začínali obávat, že Řím brzy potká osud Konstantinopole.²

Tyto útoky byly zřejmě součástí souvislé velké strategie vypracované sultánem Muhammadem II. a jeho následovníky, ale odpovědi Evropanů byly nejednotné a sporadické. Na rozdíl od osmanské a čínské říše a na rozdíl od vlády, kterou zanedlouho ustanovili Mughalové v Indii, nedošlo nikdy ke sjednocení Evropy do té míry, že by všechny její části uznávaly jednoho světského nebo duchovního vůdce. Namísto toho byla Evropa směsicí malých království a knížectví, pohraničních panství a městských států. Na západě sice vyrostlo několik silných monarchií jako Španělsko, Francie a Anglie, ale žádná z nich nebyla prosta vnitřních tlaků a spíše na sebe vzájemně sočily, než aby se spojily v boji proti islámu.

Rovněž nelze tvrdit, že by Evropa měla výrazný náskok na poli kultury, matematiky, techniky nebo mořeplavectví a dalších dovedností, porovnáme-li ji s velkými civilizacemi asijskými. Podstatná část evropského kulturního a vědeckého dědictví byla bezesporu „vypůjčena“ z islámu, stejně jako muslimské společnosti si po staletí „vypůjčovaly“ z Číny za pomoci vzájemného obchodu, výbojů a úmluv. Ve zpětném pohledu se může zdát, že koncem patnáctého století Evropa v oblasti obchodu a technologie rychle dozrávala, ale zřejmě nejbližší pravdě bude tvrzení, že v oné době byla všechna velká centra světové civilizace na zhruba stejném stupni vývoje, vyspělejší v jedné oblasti a zaostalejší v jiné. Technologicky, a proto i vojensky byly osmanská říše, mingovská Čína, o něco později severní Indie ovládaná Mughaly, jakož i soustava evropských států s jejich odnoží (moskevským velkoknížectvím) mnohem vyspělejší než roztroušené společnosti Afriky, Ameriky a Oceánie. To sice v roce 1500 znamenalo, že se Evropa opravdu stala jedním z nejdůležitějších kulturních a mocenských center, ale nebylo ještě vůbec zřejmé, že se jednoho dne vynoří na samém jejich vrcholu. Ještě než začneme zkoumat příčiny jejího vzestupu, je třeba věnovat pozornost silným a slabým stránkám ostatních konkurentů.

Mingovská Čína

Ze všech civilizací, které předcházely moderní dobu, se zdálo, že čínská je nejvyspělejší a ostatním nadřazená.³ Její významná populace, čítající sto až sto třicet milionů ve srovnání s evropskými padesáti až pětadesáti miliony v patnáctém století, pozoruhodná kultura, mimořádně úrodné a zavlažované nížiny, kterými už od jedenáctého století procházel skvělý systém kanálů, a její sjednocená, hierarchizovaná administrativa řízená vysoce vzdělaným konfuciánským úřednictvem vytvářely soudržnou a dokonale kultivovanou čínskou společnost, která byla předmětem závidění cizích návštěvníků. Je sice pravda, že se tato civilizace stávala cílem krutých nájezdů mongolských hord a byla jimi po vpádu Kublajchána ovládnuta. Ale Čína si zpravidla dokázala mnohem více přizpůsobit své podmanitele než oni ji, a když se v roce 1368 objevila dynastie Mingů, aby znovu sjednotila říši a konečně porazila Mongoly, stále ještě žilo mnoho ze starého pořádku a vzdělanosti.

Čtenáře vychované k obdivu k „západní“ vědě musí především zarazit technická vyspělost čínské civilizace. Odpradávná zde existovaly obrovské knihovny. Tisk pohyblivými literami byl v Číně známý už v jedenáctém století a brzy se objevilo značné množství knih. Obchod a průmysl, stimulovaný výstavbou kanálů a požadavky obyvatelstva, byl rovněž značně vyspělý. Čínská velkoměsta byla mnohem větší než jejich protějšky ve středověké Evropě a čínské obchodní trasy byly také rozsáhlé. Papírové peníze už dříve zrychlily směnu zboží a vzestup trhů. V pozdějších dekádách jedenáctého století existoval na severu Číny významný železářský průmysl, který ročně produkoval kolem 125 000 tun, především pro vojenské a vládní účely. Například více než milionová armáda byla obrovským odbytištěm výrobků ze železa. Je třeba na tomto místě poznamenat, že Čína v té době vyráběla mnohem více železa než Británie na počátku průmyslové revoluce, o sedm století později! Číňané byli také pravděpodobně první, kdo vynalezli skutečný střelný prach, a už za Mingů, koncem čtrnáctého století, používali děla, aby svrhli své mongolské vládce.⁴

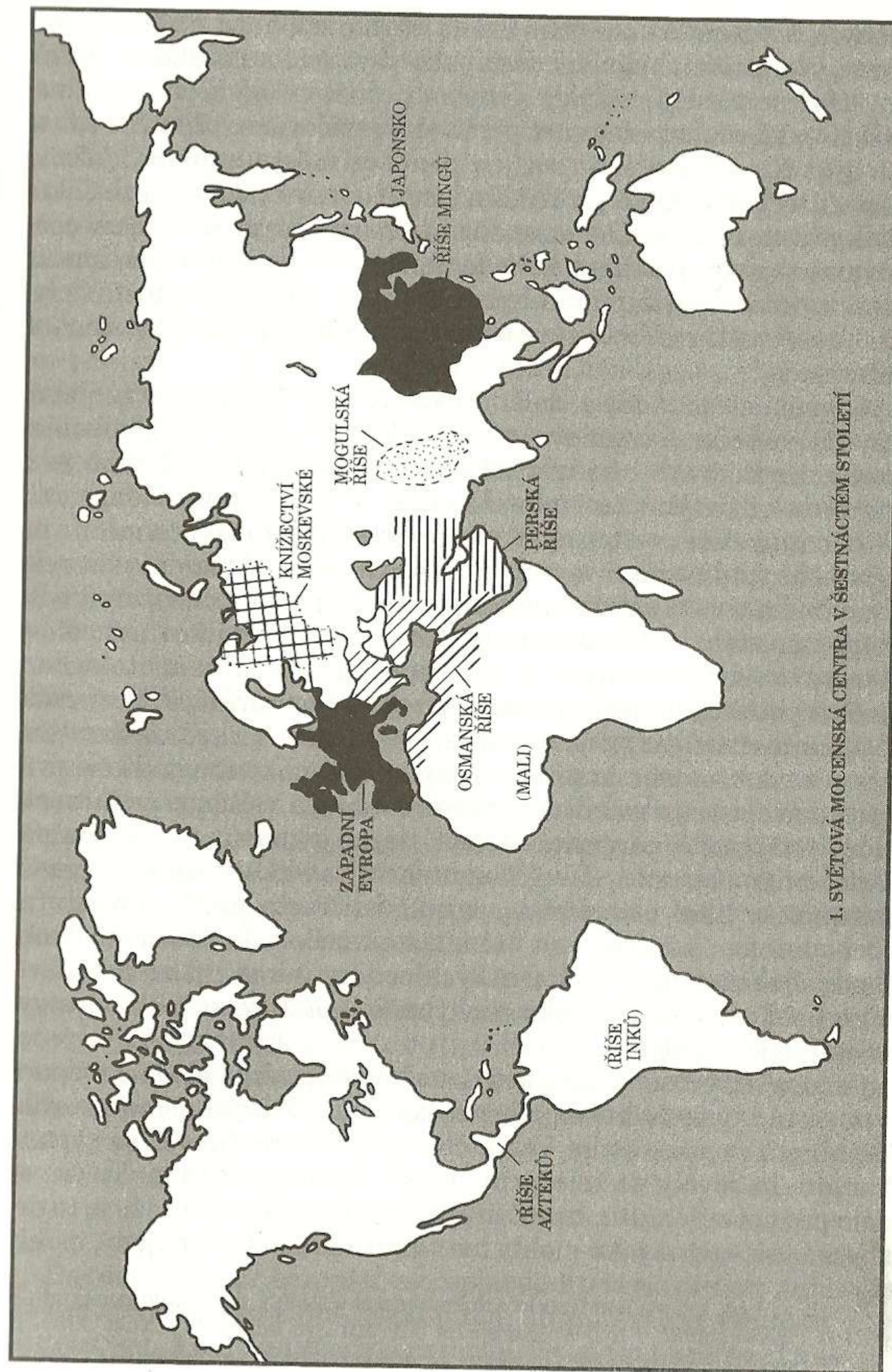
Vzhledem k těmto důkazům kulturní a technické vyspělosti nepřekvapí zjištění, že se Číňané věnovali zámořskému průzkumu a obchodu. Dalším jejich vynálezem byl magnetický kompas, některé z čínských džunek byly velké jako pozdější španělské galeony a obchod s Indií a tichomořskými ostrovy byl *potenciálně* stejně vý-

nosný jako obchod po karavanních trasách. Už dříve se na řece Jang-c'-t'iang válčilo. Kublajchán, který chtěl v šedesátých letech třináctého století porazit loďstvo sungovské Číny, nařídil postavit obrovskou vlastní flotilu válečných lodí vybavených stroji na metání střel. Na počátku čtrnáctého století zažíval konjunkturu pobřežní obchod s obilím. V roce 1420 čítalo mingovské loďstvo 1350 válečných plavidel včetně 400 ohromných plovoucích pevností a 250 lodí konstruovaných pro daleké plavby. Do tohoto počtu nebyla zahrnuta spousta soukromých lodí, které už tehdy obchodovaly s Koreou, Japonskem, jihovýchodní Asií a dokonce východní Afrikou a přinášely zisky čínskému státu, jenž usiloval o zdanění námořního obchodu.

Nejslavnějších z oficiálních zámořských expedic bylo sedm dálkových výprav, podniknutých admirálem Čeng Cheem v období 1405 až 1433. Tato loďstva, jež v případě nutnosti tvořily stovky lodí a desetitisíce mužů, navštívila přístavy od Malakky a Cejlonu po přístupy do Rudého moře a Zanzibar. Uctivé místní vládcé obdarovávala a svěhlavé nutila k uznání pekingské svrchovanosti. Jedna loď přivezla z východní Afriky pro císařovo pobavení žirafy, jiná se navrátila s cejlonským náčelníkem, který byl tak bláhový, že nadvládu Syna nebes neuznal. (Třeba však poznamenat, že Číňané – na rozdíl od Portugalců, Holanďanů a ostatních evropských dobyvatelů Indického oceánu – zjevně neloupili, ani nevraždili.) Podle zpráv historiků a archeologů o velikosti, síle a schopnosti k plavbě loďstva Čeng Chea, některé z obrovských lodí na přepravu pokladů byly asi kolem 120 metrů dlouhé a jejich výtlak přesahoval 1500 tun, a tak mohly obeplout Afriku a „objevit“ Portugalsko o několik desetiletí dříve, než se výprava Jindřicha Mořeplavce vydala na jih od Ceuty.⁵

Ale čínská expedice z roku 1433 byla poslední a o tři roky později byla císařským nařízením zakázána výstavba zámořských lodí a o něco později byl vydán zvláštní výnos, zakazující lodě o více než dvou stěžních. Od těch dob nacházely námořní posádky zaměstnání na menších plavidlech na Velkém kanálu. Ohromné válečné lodi Čeng Chea byly opuštěny a ponechány zkáze. Navzdory možnostem, které Číně v zámoří kynuly, se rozhodla obrátit se k světu zády.

Pro toto rozhodnutí samozřejmě existovalo přijatelné strategické zdůvodnění. Severní hranice říše byly znovu vystaveny náporu Mongolů a zdálo se rozumné soustředit vojenské prostředky do této exponované oblasti. Za takových okolností bylo veliké loďstvo zby-

1. SVĚTOVÁ MOCENSKÁ CENTRA V ŠESTNÁCTÉM STOLETÍ

tečným luxusem a také zamýšlená čínská expanze na jih do Anamu (Vietnamu) byla shledána jako zbytečná a nákladná. Avšak ani když se později ukázaly nevýhody omezení námořní moci, nebyla tato kdysi nesporně správná úvaha revidována: přibližně za sto let byly čínské pobřežní trasy a dokonce města na Jang-c'-ťiang napadány japonskými piráty. K zásadní obnově císařského loďstva však přesto nedošlo. Dokonce ani když se na čínském pobřeží opakovaně objevily portugalské lodě, nedošlo ke změně rozhodnutí.* Mandaríni usuzovali, že nezbytná je pouze obrana na souši. Vždyť byl přece veškerý námořní obchod pro čínské poddané rozhodně zapovězen.

Nehledě na náklady a další překážky je třeba spatřovat hlavní důvod čínského ústupu v samotném konzervativismu konfuciánského úřednictva⁶ – konzervativismu, posíleného za Mingů jeho odporem k dřívějším změnám, které si na něm vynutili Mongolové. V této atmosféře „restaurace“ se všemocné úřednictvo zaměřilo na uchování a opakování minulosti a nešlo mu o vytvoření perspektivní budoucnosti založené na zámořské expanzi a obchodu. Podle konfuciánského kodexu bylo samotné válčení politováníhodnou činností a ozbrojené síly byly potřeba pouze k odvracení útoků barbarů a potírání domácích vzpour. Odpor mandarínů vůči armádě (a námořnictvu) byl spojen s podezíravostí vůči obchodníkům. Akumulace soukromého kapitálu, praxe levně nakoupit a draze prodat, okázalost obchodníků *nouveau riche*, to všechno pobuřovalo elitu, vzdělané úřednictvo – téměř stejně jako ona vyvolávala nelibost pracujících mas. I když mandaríni neměli v úmyslu brzdit rozvinutou tržní ekonomiku, zasahovali často proti jednotlivým obchodníkům, konfiskovali jim majetek nebo zakazovali jejich obchody. *Zahraniční* obchod čínských poddaných se musel mandarínům jevit jako ještě daleko pochybnější, protože se ještě více vymykal jejich kontrole.

Tato nechuť k obchodu a soukromému kapitálu nebyla v rozporu s mimořádnými technologickými úspěchy, o kterých jsme hovořili. Za Mingů se přestavěla Velká čínská zeď a rozšiřoval se systém kanálů, budovaly se železárny a císařské námořnictvo. To vše se dělo pro potřeby *státu*, neboť úřednictvo poradilo císaři, že je to nezbytné. Ale stejně jako mohly být takové projekty zahájeny, mohly

* Jenom krátce, v devadesátých letech šestnáctého století, pomáhalo poněkud obnovené čínské pobřežní loďstvo Korejcům odvrátit dva japonské pokusy o invazi, ale dokonce i tento zbytek mingovského válečného loďstva později zanikl.

být i zastaveny. Kanály byly ponechány zkáze, armáda nedostávala pravidelně novou výstroj, astronomických hodin (sestrojených kolem roku 1090) si nikdo nehleděl, železárny postupně zastarávaly. Nejednalo se jenom o překážky ekonomického růstu. Tiskařství bylo omezeno na díla učenců a nezaměřovalo se na šíření praktických znalostí, natož pak na sociální kritiku. Skončilo užívání papírové měny. Velká čínská města nezískala nikdy takovou autonomii, jakou měla města na Západě, čínské měšťanstvo se vším, co tento pojem zahrnuje, neexistovalo, a když došlo k přemístění císařského dvora, muselo se přestěhovat i hlavní město. Bez oficiální podpory nemohli prosperovat obchodníci ani ostatní podnikatelé, a dokonce i ti, kteří se domohli bohatství, ho spíše vydávali na nákup půdy a na vzdělání než na investice do vznikajícího průmyslu. Podobně zákaz zámořského obchodu a rybolovu vyloučil další potenciální stimul trvalého ekonomického růstu a zahraniční obchod v podobě, do jaké se rozvinul v následujících stoletích s Portugalci a Holanďany, se omezil na luxusní zboží (ačkoli zde bezpochyby existovala spousta výjimek) a byl úřady sledován.

To vedlo k tomu že se Čína oslabovala a ztrácela dynamiku ve srovnání se situací, v níž byla před čtyřmi stoletími za sungovské dynastie. Samozřejmě že za Mingů došlo ke zlepšení zemědělských technik, ale ani intenzivnější způsob hospodaření a využívání málo výnosné půdy nepomohly nakonec udržet krok s rostoucí městskou populací, byť ta byla ve svém růstu bržděna malthusiánskými hrozbami, jako byl mor, záplavy a válka, které představovaly obtížně řešitelné úkoly. Dokonce ani vystřídání Mingů mnohem silnější mandžuskou dynastií po roce 1644 nemohlo zastavit tento trvalý relativní úpadek.

A jedna zajímavost na závěr. V roce 1736 – právě když začaly vzkvétat železárny Abrahama Darbyho v Coalbrookdale – zmizel zcela dým vysokých pecí a hutí v Honanu a Hopei. Ty byly věhlasné už před vyloďením Viléma Dobyvatele u Hastingsu. Jejich obnova si musela počkat až na dvacáté století.

Muslimský svět

Dokonce i první evropští mořeplavci, kteří navštívili počátkem šestnáctého století Čínu, jakkoli byli ohromeni její velikostí, obyvatelstvem a bohatstvím, zpozorovali, že se tato země uzavřela do

sebe. Nic takového se ale nedalo říci o osmanské říši, která se nacházela ve střední fázi svého rozvoje, a protože byla Evropanům blíže, znamenala také větší hrozbu pro křesťanství. Z širší historické a zeměpisné perspektivy lze opravdu prohlásit, že to byl právě muslimský stát, jenž se v průběhu šestnáctého století stal silou, která nejvýznamněji zasahovala do světového dění. Nejenže se osmanští Turci tlačili na západ, ale safíjovská dynastie v Persii se těšila obnově své moci, bohatství a vyspělé kultury, a to především za Ismáila I. (1500–1524) a Abbáse I. (1587–1629). Řetěz silných muslimských emirátů stále kontroloval prastarou hedvábnou cestu přes Kašgar a Turfan do Číny, podobně jako řetěz západoafrických islámských států ovládal Bornu, Sokoto a Timbuktu. Počátkem šestnáctého století svrhla muslimská vojska hinduistické císařství na Jávě, kábulský král Bábur vstoupil po trase dobyvatelů ze severozápadu do Indie a založil zde v roce 1526 mughalskou říši. Ačkoli postavení okupační moci v Indii bylo zpočátku vratké, úspěšně se zkonsolidovalo za Báburova vnuka Akbara (1556–1605), který svými výboji vytvořil severoindickou říši, rozpínající se od Beludžistánu na západě až po Bengálsko na východě. Během sedmnáctého století zaútočili Akbarovi následovníci dále na jih proti hinduistickým Maráthům ve stejné době, kdy Holanďané, Britové a Francouzi dorazili po moři na Indický poloostrov a samozřejmě v mnohem menším počtu. K těmto světským projevům muslimského růstu je třeba přidat značný nárůst věřících v Africe a Indii, se kterými se počet křesťanů obrácených na víru nedal srovnávat.

Ale největší muslimskou hrozbu pro raně moderní Evropu samozřejmě představovali osmanští Turci svou strašlivou armádou, která ve své době byla nejlépe vycvičenou silou k obléhání. Už počátkem šestnáctého století se jejich panství rozprostíralo od Krymu (kde Turci obsadili janovská obchodní střediska) přes egejské oblasti (kde zničili benátskou říši) až po Levantu. V roce 1516 dobyly osmanské síly Damašek a v následujícím roce vstoupily do Egypta, kde použitá turecká děla naprosto ochromila mamelucké vojsko. Tak Turci odřízli cestu za kořením do Indie, vydali se podél Nilu a pronikli přes Rudé moře do Indického oceánu, kde se střetli s portugalskými nájezdníky. Znepokojení iberských námořníků bylo ničím ve srovnání se strachem, který turecké armády naháněly vládům a národům východní i jižní Evropy. Turci už drželi Bulharsko a Srbsko, získali rozhodující vliv ve Valaš-

sku* a všude kolem Černého moře, a po invazi na jih do Egypta a Arábie obnovili za Sulejmana (1520–1566) tlak proti Evropě. Uhry, v těchto letech mocná východní křesťanská bašta, nedokázaly už déle vzdorovat náporu silnějších tureckých armád a byly roku 1526 poraženy v bitvě u Moháče – shodou okolností ve stejném roce, kdy Bábur zvítězil u Pánípatu a založil mughalskou říši. Měla snad zbývající Evropa brzy následovat osud severní Indie? V roce 1529, kdy Turci obléhali Vídeň, to mnohým muselo připadat jako jediné východisko. Pak se sice hranice v severních Uhrách stabilizovala a Svatá říše římská byla zachráněna. Ale Turci od té doby představovali stále nebezpečí a vyvíjeli vojenský tlak, který nebylo možné nikdy úplně ignorovat. Dokonce ještě v roce 1683 znovu oblehli Vídeň.⁷

V mnoha ohledech byla expanze osmanské námořní moci skoro stejně nebezpečná. Podobně jako Kublajchán v Číně, také Turci vybudovali loďstvo pouze proto, aby dobývali nepřátelské pobřežní pevnosti – v našem případě Konstantinopol, kterou sultán Muhammad obklíčil velkými galérami a stovkami menších lodí, jež mu pak v roce 1453 pomáhaly při útoku. Později operovala obávaná flotila galér v Černém moři, účastnila se útoku na jih do Sýrie a Egypta a celé série soubojů s Benátkami kvůli vládě nad Egejskými ostrovy, Rhodem, Krétou a Kyprem. Po několik počátečních dekád šestnáctého století zůstávaly osmanské námořní síly sice na dostřel benátských, janovských a habsburských flotil, ale v polovině století se muslimské námořnictvo činilo podél celého severoafrického pobřeží, napadalo přístavy v Itálii, Španělsku a na Baleárech a konečně se jim podařilo získat v letech 1570–1571 Kypr. Poraženo bylo až v bitvě u Lepanta.⁸

Ale osmanská říše nebyla samozřejmě pouhou vojenskou mašinerií. Když Osmanové porazili elitu (podobně jako Mandžuoové v Číně), zavedli jednotnou *oficiální* víru, kulturu a jazyk na území větším, než byla Římská říše, a pro velké množství porobených národů. Ve stoletích před rokem 1500 měl islámský svět před Evropou kulturní a technický náskok. Jeho města byla velká, dobře osvětlená, opatřená kanalizací a některá z nich měla univerzity, knihovny a nebývale nádherné mešity. V matematice, kartografii, lékařství a mnoha dalších vědních a výrobních oborech – zřizování mlýnů a majáků, odlévání děl, chov koní – měli muslimové náskok.

* Oblast v jižním Rumunsku – pozn. red.

Osmanský systém získávání budoucích janičářů na Balkáně z řad křesťanských mladíků vytvořil oddané jednotné vojenské sbory. Rasová tolerance přivedla do sultánských služeb mnoho nadaných Řeků, Židů, křesťanů i pohanů. Při obléhání Konstantinopole řídil Muhammadovo dělostřelectvo uherský velitel. Pod takovým úspěšným vůdcem, jako byl Sulejman I., ovládalo výkonné úřednictvo čtrnáct milionů poddaných, a to v době, kdy Španělsko mělo pět milionů a Anglie pouze dvaapůl milionu obyvatel. Na vrcholu své slávy byla Konstantinopol větší než jakékoli jiné evropské město a v roce 1600 měla více než půl milionu obyvatel.

Přesto museli i osmanští Turci klopýtnout, uzavřít se do sebe a ztratit příležitost ovládnout svět, ačkoli se to stalo zjevně teprve sto let po nápadně podobném úpadku Mingů. Do jisté míry lze tvrdit, že tento proces byl přirozeným důsledkem dřívějších tureckých úspěchů: osmanská armáda, jakkoli měla dobré velení, byla sice schopna udržet dlouhou hranici, ale mohla expandovat dál jen s pomocí obrovského množství mužů a peněz, a osmanský imperialismus, stejně jako později španělský, holandský anebo anglický, nepřinášel žádný velký ekonomický zisk. V druhé polovině šestnáctého století vykazovalo toto impérium příznaky nadměrné strategické rozpínavosti, ve střední Evropě mělo rozmístěnu velkou armádu, provádělo nákladné námořní operace ve Středomoří, mělo svá vojska v severní Africe, egejské oblasti, na Kypru a v Rudém moři a zajišťovalo posily potřebné k udržení Krymu proti rostoucí ruské moci. Dokonce ani Blízký východ nebyl poklidným okrajem turecké moci vzhledem ke zhoubným náboženským třenicím v muslimském světě, ke kterým došlo, když šíitská větev, usazená v Iráku a později v Persii, vzdorovala zavedeným sunnitským zvyklostem a učením. Situace občas připomínala náboženské boje probíhající ve stejné době v Německu; aby sultán udržel svoji vládu, musel rozdrtit šíitské odpadlíky. Avšak perské šíitské království bylo za Abbáse Velikého připraveno spojit se s evropskými státy proti Osmanům, stejně jako Francie spolupracovala s „nevěřícími“ Turky proti Svaté říši římské. S takovou spoustou obtíží by osmanská říše ke svému dalšímu růstu potřebovala zcela mimořádné vedení, ale po roce 1566 vládlo postupně třináct neschopných sultánů.

Vnější nepřátelé a osobní selhání však nevysvětlí všechno. Samotný systém, podobně jako systém mingovské Číny, stále více trpěl přílišnou centralizací, despotismem a přísnou ortodoxií v pří-

stupu k iniciativě, odlišným názorům a obchodu. Slabomyslný sultán mohl svým vlivem osmanskou říši paralyzovat, což by se v Evropě nemohlo podařit ani papeži, ani císaři Svaté říše římské. Bez jasných příkazů shora byrokratické tepny kornatěly, úřednictvo dávalo přednost konzervativnímu přístupu před změnou a potlačovalo novoty. Nedostatek příležitostí k územní expanzi a s ní spojenému kořistění po roce 1550 spolu s vysokým nárůstem cen přiměl nespokojené janičáře k domácímu loupení. Obchodníci a podnikatelé (skoro samí cizinci), kteří byli původně podporováni, byli teď postihováni nepředvídatelnými daněmi a protiprávním zabavováním majetku. Stále vyšší cla poškozovala obchod a vedla k vyliďňování měst. Snad nejhůře na tom byli rolníci, jejichž pozemky a zásoby zabírali vojáci. Se zhoršující se situací začali kořistit i civilní úředníci. Požadovali úplatky a konfiskovali zásoby zboží. Válečné náklady a ztráta asijského obchodu během bojů s Persií zesilovaly zoufalé pokusy vlády získat nové příjmy, a z toho zase plynuly větší pravomoci pro bezohledné výběrčí daní.⁹

Zuřivá odpověď na šíitskou náboženskou vzpouru do jisté míry refletovala a anticipovala zpřísnění oficiálního přístupu ke všem formám svobodného myšlení. Knihtisk byl zakázán, protože mohl šířit nebezpečné názory. Ekonomická opatření zůstávala primitivní: požadoval se import západního zboží, ale export byl zakázán, cechy byly podporovány ve svém úsilí zabraňovat inovacím a vze-stupu „kapitalistických“ výrobců a kritika obchodníků z náboženských pozic sílila. Protože Turci opovrhovali evropskými ideami a zkušenostmi, bránili se modernějším metodám ochrany před morem, a to mělo za následek, že jejich populace trpěla krutými epidemiemi ještě více. V jednom skutečně šíleném záchvatu tmářství v roce 1580 zničily jednotky janičářů státní observatoř s odůvodněním, že způsobila mor.¹⁰ Tak se ozbrojené složky staly opravdovou baštou konzervativismu. Přestože si janičáři všímali modernější výzbroje evropských vojsk, která jim působila občasná útrapy, sami v modernizaci zaostávali. Jejich neskladné kanony nebyly nahrazeny lehčími děly z litiny. Po porážce u Lepanta Turci nevystavěli větší plavidla podle evropského vzoru. Na jihu bylo muslimským flotilám prostě nařízeno, aby zůstaly v klidných vodách Rudého moře a Perského zálivu, a tak se Turci vyhnuli potřebě konstruovat zámořské lodě portugalského typu. Tato rozhodnutí měla zřejmě technické důvody, ale svoji roli zde hrál i kulturní a technologický konzervativismus (oproti tomu divocí berberští

korzáři se rychle přeorientovali na bitevní lodi fregatního typu). Shora uvedené poznámky o konzervativismu mohou stejnou nebo dokonce ještě větší měrou platit o mughalské říši. Navzdory samotné velikosti království na vrcholu jeho slávy a vojenskému géniu některých jeho vladařů, navzdory nádheře dvora a mistrovství luxusních výrobků, ba dokonce navzdory dokonalé bankovní a úvěrové soustavě byl systém ve své podstatě slabý. Vrstva muslimských dobyvatelů spočívala na vrcholu obrovské masy zbídačelých rolníků, převážně vyznávajících hinduismus. Ve městech se nacházela spousta obchodníků, byly zde rušné trhy a muslimské rodiny by mohly být ukázkovými příklady Weberovy protestantské etiky, pokud měly přístup k manufakturám, obchodu a úvěrům. Ale v protikladu k tomuto obrazu podnikatelstvím prodchnuté společnosti, připravené na ekonomický „převrat“ dříve, než se stane obětí britského imperialismu, existovaly i daleko chmurnější obrazy mnoha domácích retardujících faktorů. Proti modernizaci se postavila sama strnulá hinduistická tabu: bylo zakázáno zabíjet hlodavce a hmyz, čímž přicházela vniveč spousta potravin, společenské zvyklosti vztahující se na zacházení s odpadky a exkrementy udržovaly nezdravé prostředí, které se stávalo živnou půdou pro dýmějový mor, kastovní systém dusil iniciativu, lpěl na rituálech a omezoval trh, vliv, jenž měli brahmánští kněží na domorodé indické vládce, dával neobyčejný prostor tmářství. Proti jakýmkoli pokusům o radikální změnu existovaly sociální zábrany toho nejhrubšího zrna. Není proto divu, že později mnoho Britů, kteří se po počátečním kořistění pokusili v souladu s utilitaristickými zásadami spravovat zemi, nakonec rezignovalo s vědomím, že tato oblast pro ně zůstává stále tajemná.¹¹

Ale mughalskou vládu bylo sotva možné srovnávat s činností britské civilní správy v Indii. Nádherné dvory byly centry okázalé spotřeby v měřítku, které by i král slunce ve Versailles musel pokládat za marnotratné. K zaplacení tisíce služebníků a příživníků, extravagantních oděvů a šperků, harémů a zvěřinců i obrovské spousty tělesných strážců musela fungovat mašinerie zabývající se systematickým kořistěním. Daňoví výběřčí, na kterých se požadovalo, aby svým pánům opatrovali stále množství peněz, nemilosrdně vykořisťovali rolníky i kupce; peníze se musely vybrat bez ohledu na to, jaká byla sklizeň nebo jak se dařilo obchodu. Proti takovému vydírání neexistovaly žádné ústavní nebo jiné zábrany kromě vzpoury, a tak nepřekvapovalo, že bylo zdaňování nazýváno

„vyjídáním“. Z těchto nesmírných každoročních odvodů nedostávalo obyvatelstvo zpátky téměř nic. Komunikace zůstávaly takřka neudržované a neexistovala žádná instituce pro pomoc v případě hladomoru, záplav a moru, což byly ovšem pohromy, které se objevovaly s železnou pravidelností. Ve srovnání s takovými poměry se jeví mingovská dynastie jako blahodárná, ba bezmála pokroková. Po praktické stránce byla mughalská říše odsouzena k zániku, protože bylo stále obtížnější se ubránit Maráthům na jihu, Afgháncům na severu a konečně Východoindické společnosti. Ve skutečnosti byly příčiny jejího zániku spíše vnitřního než vnějšího charakteru.

Dva outsideri – Japonsko a Rusko

V šestnáctém století existovaly další dva státy, které vykazovaly výrazné známky politické konsolidace a ekonomického růstu, ačkoli se v žádném případě nemohly svou velikostí a počtem obyvatelstva rovnat mingovské, osmanské nebo mughalské říši. Na Dálném východě se vzmáhalo Japonsko, zatímco jeho velký čínský soused počínal zakrňovat. Zeměpis zvýhodnil Japonsko strategicky (stejně jako Brity), neboť jeho ostrovní poloha mu poskytovala ochranu před invazí z pevniny, což byla výhoda, kterou Čína neměla. Izolace japonských ostrovů od asijské pevniny nebyla však úplná a značná část japonské kultury a náboženství byla převzata od starších civilizací. Ale zatímco Čína byla spravována sjednoceným úřednictvem, moc v Japonsku spočívala v rukou vlastníků rodových feudálních panství a císař byl pouhá nula. Ústřední vládu, která existovala ve čtrnáctém století, nahradily ustavičné boje mezi jednotlivými klany, podobné svárům mezi jejich skotskými protějšky. To sice nebylo ideální prostředí pro obchodníky a kupce, ale pozoruhodnému rozmachu ekonomické aktivity to stejně nezabránilo. Na moři i na zemi se podnikatelé potýkali s válčícími šlechtici a vojenskými dobrodruhy, kteří považovali východoasijský námořní obchod za zdroj zisků. Japonští piráti slídili po kořisti na pobřeží Číny a Koreje, zatímco ostatní Japonci uvítali možnost výměny zboží s portugalskými a holandskými návštěvníky ze Západu. Křesťanské misie a evropské zboží pronikaly do japonské společnosti mnohem snáze než do uzavřené, soběstačné mingovské říše.¹²

Tato živá, i když neklidná scéna se brzy změnila, neboť se za-

čalo zvýšenou měrou používat zbraní dovezených z Evropy. Podobně jako kdekoli jinde na světě tíhla moc k těm skupinám nebo jednotlivcům, kteří vlastnili prostředky na vybudování velké armády vyzbrojené mušketami a hlavně děly. Silný vojevůdce Hidejoši upevnil v Japonsku svoji moc a jeho aspirace ho nakonec přivedly k dvojímu pokusu o dobytí Koreje. Když skončilo toto úsilí neúspěchem a Hidejoši v roce 1598 zemřel, zmítalo se Japonsko opět v občanské válce. O několik let později však byla veškerá moc soustředěna do rukou Iejasy a spřízněných šógunů z rodu Tokugawa, a tak se ústřední vojenská vláda stabilizovala.

V mnoha ohledech neslo Japonsko éry Tokugawa rysy „nových monarchií“, které vyrostly v uplynulém století na evropském Západě. Velký rozdíl však spočíval v tom, že se šógunát zřekl zámořské expanze a fakticky všech kontaktů s okolním světem. V roce 1636 bylo zastaveno konstruování zámořských lodí a japonští poddaní měli zakázáno plavit se na širých mořích. Obchod s Evropou se omezil na povolenou zastávku jedné holandské lodi u ostrůvku Dešima v nagasackém přístavu jednou ročně, ostatní lodě byly vykázány. Ještě dříve však byli na rozkaz šógunátu nemilosrdně zavražděni všichni křesťané (cizí i domorodí). Bylo zjevné, že hlavním motivem takového drastického opatření bylo rozhodnutí rodu Tokugawa dosáhnout neomezené vlády. Cizinci a křesťané byli považováni za potenciální podvrtné živly. Ale za takové platili rovněž ostatní feudálové, po kterých bylo proto požadováno, aby půl roku strávili vždy v hlavním městě, zatímco zbývajících šest měsíců směli pobývat na svých statcích, ale jejich rodiny musely zůstat v Edo (Tokio) jako skutečná rukojmí.

Tato nařízená uniformita však sama o sobě nedusila ekonomický rozvoj ani nebránila vynikajícím uměleckým výkonům. Celonárodní mír přál obchodu, města a celková populace rostly a stále rozšířenější praxe platit v hotovosti způsobila, že sílil význam obchodníků a bankéřů. Tito bankéři však nikdy nezískali společenské a politické postavení, jako měli jejich kolegové v Itálii, Nizozemí a Británii, a Japonci zřejmě ani nemohli poznat a přijmout nové technologické a průmyslové vymoženosti, které se začaly objevovat jinde. Podobně jako mingovská dynastie i tokugawský šógunát se uvážlivě rozhodl, že se až na několik výjimek odřízne od zbytku světa. To sice nemohlo zpomalit ekonomické aktivity v samotném Japonsku, ale poškodilo relativní sílu japonského státu. Tím, že zaujali prezíravý vztah k obchodu, zakázali cestování nebo

používání zbraní s výjimkou slavnostních příležitostí, odsoudili samurajští válečníci své šlechtice k životu složenému z rituálů a nudy. Veškerý vojenský systém zkostratěl na celá dvě století, takže když v roce 1853 přistály u japonských břehů slavné „černé lodi“ kapitána Perryho, nedokázala zastrašená japonská vláda nic jiného, než vyhovět americké žádosti a zásobit je uhlím a ostatními prostředky.

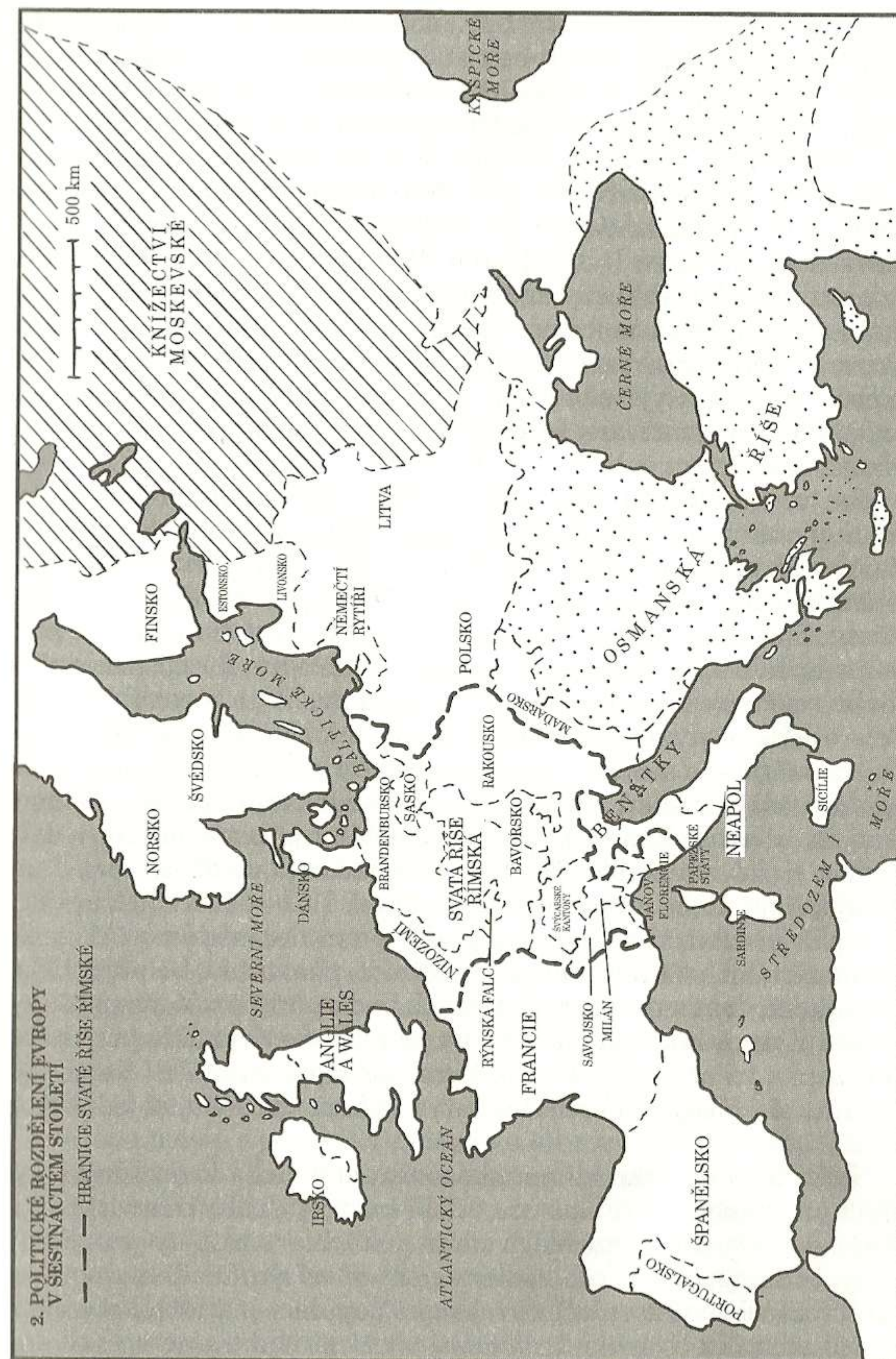
Rusko se na počátku období své politické konsolidace a růstu v mnoha ohledech Japonsku podobalo. Zeměpisně bylo od Západu velice vzdáleno – jednak kvůli nedostatečným komunikacím a jednak proto, že periodické srážky s Litvou, Polskem, Švédskem a osmanskou říší přerušovaly i ty trasy, které ještě zbývaly. A přesto bylo moskevské velkoknížectví hluboce ovlivněno svým evropským dědictvím, nezanedbatelně prostřednictvím ruské ortodoxní církve. Rovněž ze Západu přišel konečný lék na ruskou zranitelnost, kterou představovali kočovníci z asijských stepí, totiž pušky a děla. S těmito novými zbraněmi se Moskva mohla okamžitě prohlásit za jednu z „říší střelného prachu“ – a expandovat. Útočit směrem na západ by bylo nesnadné, neboť Švédové i Poláci rovněž vlastnili palné zbraně, ale koloniální expanze proti kmenům a chanátům na jihu a východě byla teď s takovou vojensko-technologickou výhodou mnohem snadnější. Tak se například roku 1556 dostaly ruské oddíly až ke Kaspickému moři. Tento vojenský expanzionismus doplňovali a často i zastiňovali cestovatelé a průzkumníci, kteří trvale směřovali na východ za Ural, napříč Sibiří, až v roce 1638 skutečně dosáhli tichomořského pobřeží.¹³ Navzdory těžce nabyté vojenské převaze nad mongolskými kočovníky nebyl růst ruského impéria snadný ani nezastavitelný. A navíc čím více národů bylo podmaněno, tím větší bylo nebezpečí vnitřních nepokojů a revolt. Domácí šlechta bývala často vzpurná, a to dokonce i po čistce, kterou v jejích řadách provedl Ivan Hrozný. Tatarský chanát na Krymu zůstal stále mocným nepřítelem. Jeho jednotky vydrancovaly v roce 1571 Moskvu a zůstal nezávislý až do konce osmnáctého století. Hrozby ze západního směru byly ještě mnohem nebezpečnější. Tak například v období 1608 až 1613 obsadili Moskvu Poláci.

Další slabinou bylo, že navzdory půjčkám ze Západu zůstávalo Rusko technologicky zaostalé a ekonomicky nerozvinuté. Částečně za to mohly klimatické extrémní, nesmírné vzdálenosti a špatné komunikace, na vině byly však i vážné společenské nedostatky: car-

ský vojenský absolutismus, vzdělávací monopol v rukou pravoslavné církve, úplatnost a nevypočitatelnost úřednictva i přežívající nevolnictví, které mělo za následek feudální a statický charakter zemědělství. Avšak navzdory relativní zaostalosti a navzdory porážkám pokračovalo Rusko v expanzi a zavádělo na svých nových teritoriích stejnou vojenskou a autokratickou vládu, která vynucovala poslušnost vůči Moskvě. Ačkoliv si režim vypůjčoval v Evropě, aby si opatřil ozbrojené síly nutné k vlastní ochraně, striktně odmítal jakoukoli možnost společenské a politické „modernizace“ podle západního vzoru. Například cizinci byli v Rusku odděleni od místního obyvatelstva, aby se zabránilo „podvratným“ vlivům. Na rozdíl od ostatních despocií, o kterých byla řeč v této kapitole, dokázalo však carské impérium přežít a jednoho dne se objevit jako ruská světová velmoc. To bylo ale v roce 1500 a dokonce ještě v roce 1650 mnoha Francouzům, Holanďanům a Angličanům, kteří toho věděli o ruském vládci asi tolik jako o legendárním knězi Janovi, sotva zřejmé.¹⁴

„Evropský zázrak“¹⁵

Proč právě mezi roztroušenými a relativně nevzdělanými národy obývajícími západní části euroasijského masivu došlo k nepřetržitému procesu ekonomického vývoje a technických inovací, které postupně způsobily, že se tyto země staly vedoucími činiteli ve světových záležitostech v oblasti obchodu a vojenství? Tato otázka po staletí zaměstnávala odborníky i ostatní pozorovatele, a proto se pokusíme na dalších stránkách shrnout stávající znalosti o tomto problému. Ať už půjde o jakkoli hrubě načrtnutou syntézu, její vedlejší výhodou je soustředění na hlavní prameny argumentace, které prostupují celou touto rozsáhlou prací: a sice že vždy existovala komplikovaná *dynamika*, která byla hnána hlavně ekonomickým a technickým pokrokem, byť se vždy vzájemně ovlivňovala s ostatními proměnnými, jako je společenská struktura, zeměpisné podmínky nebo náhodné události. A chceme-li porozumět běhu světové politiky, musíme zaměřit pozornost spíše na materiální a dlouhodobé záležitosti než na rozměry osobností nebo rutinní pohyby diplomacie a politiky a musíme si uvědomit, že moc je velice relativní a může být popsána a proměřena jen častým porovnáváním různých států a společností. Jeden rys Evropy nás zarazí při prv-

ním pohledu na mapu světových „mocenských center“ šestnáctého století: její politická rozdrobenost (viz mapa 1 a 2). Nejednalo se však o náhodná nebo krátkodobá seskupení, jaká se náhle objevovala v Číně bezprostředně po zhroucení nějaké říše a předtím, než se následující dynastii podařilo navázat vlákna centralizované moci. Evropa byla *vždycky* politicky rozdrobená, navzdory veškerému úsilí Římanů, kterým se podařilo proniknout nejdále jen na severu nepatrně za Rýn a Dunaj. Po tisíc let po pádu Říma byla v protikladu k trvalé expanzi křesťanského náboženství a kultury základní politická mocenská jednotka malá a omezená. Příležitostná koncentrace moci, například za Karla Velikého na západě nebo v případě Kyjevské Rusi na východě, bývala pouze dočasnou záležitostí a končila změnou vládce, vnitřními nesváry nebo vnější invazí.

Za tuto politickou různorodost vděčila Evropa hlavně zeměpisným poměrům. Postrádala obrovské nížiny, ve kterých by mohli kočovníci snadno založit říši, chyběly zde široké životadárné poréční oblasti, jaké se nalézaly kolem Gangy, Nilu, Tigridu a Eufratu, Žluté řeky a Jang-c'-t'iangy, poskytovaly obživu spoustě pracujících lidí a jež rolníci mohli snadno obdělávat. Evropská krajina byla mnohem roztráštěnější, s horskými masivy a rozsáhlými lesy, které oddělovaly roztroušená osídlení v údolích. Její podnebí se výrazně měnilo od severu k jihu a od západu k východu. To mělo řadu závažných důsledků. Především znesnadňovalo vytvoření jednotné vlády, a to dokonce i mocným a odhodlaným válečníkům, a dále velice snižovalo riziko, že by celý kontinent mohl být ovládnut vnější silou, třeba mongolskými hordami. Tato různorodost krajiny naopak povzbuzovala vznik a přetrvávání decentralizované moci s omezenými královstvími, pohraničními panstvími, horskými klany a konfederacemi měst v nížinách, což způsobovalo, že politická mapa Evropy z kterékoli doby po pádu Říma vypadala jako nějaká záplatovaná pokrývka. Její vzor se mohl od století ke století měnit, ale nikdy nepřevládla barva jediná, vyznačující jednotnou říši.¹⁶

Rozdílné evropské klimatické podmínky vedly k rozdílným výrobkům vhodným pro směnu a v době rozvíjejících se tržních vztahů byly dopravovány po řekách nebo cestách, které byly prosekány lesy, oddělujícími jednu osídlenou oblast od druhé. Tento obchod, který zásoboval rostoucí evropskou populaci patnáctého století, spíše charakterizovalo *hromadné* zboží produkované ve velkém,

jako bylo dřevo, obilí, víno, vlna, sledi a podobně, než luxusní zboží dovážené orientálními karavanami. A zde opět sehrály hlavní úlohu zeměpisné podmínky, neboť přeprava tohoto zboží po vodě přišla mnohem levněji a v Evropě byla spousta splavných řek. Moře obklopující Evropu bylo dalším impulsem k důležité činnosti – stavbě lodí, a tak koncem středověku existoval mezi Baltem, Severním mořem, Středozeím a Černým mořem kvetoucí námořní obchod. Tento obchod byl – jak také jinak – dočasně přerušován válkou a ovlivňován místními katastrofami, jako byly neúroda nebo mor, ale všeobecně se stále vzdmáhal, zvětšoval blahobyt Evropy, obohacoval stravu obyvatel a vytvářel nová centra bohatství, např. hanzovní nebo italská města. Pravidelná směna zboží na dlouhé vzdálenosti zase podněcovala rozvoj směnek, úvěrového systému a bankovníctví v mezinárodním měřítku. Právě existence obchodního úvěru a možnosti pojištění nastolovaly zásadní *předvídatelnost* ekonomických podmínek, z jaké se mohli soukromí obchodníci dosud těšit zřídka – pokud vůbec – kdekoli na světě.¹⁷

Protože značná část tohoto obchodu byla provozována v drsnějších vodách Severního moře a Biskajského zálivu a také proto, že rybaření ve vzdálenějších vodách se stávalo důležitým zdrojem obživy a bohatství, byli loďaři nuceni stavět bytelné (i když poněkud pomalé a neelegantní) lodě, schopné převážet značné náklady a ve svém pohybu odkázané pouze na sílu větru. Časem měly lodě více plachet a stěžňů a na zádi byly opatřeny kormidlem, a tak se daly lépe ovládat. Severomořské „kogy“ a jejich následovnice sice zřejmě nevypadaly tak impozantně jako lehčí lodě, které se plavily kolem pobřeží východního Středomoří a Indickým oceánem, ale jak uvidíme dále, měly zase zjevné výhody na dlouhých plavbách.¹⁸

Nejdůležitější důsledky tohoto decentralizovaného, převážně nekontrolovaného růstu obchodu a kupectva, přístavů a trhů byly politické i sociální. Především neexistoval způsob, kterým by mohl být takový ekonomický rozvoj zcela potlačen. To neznamená, že by rozvoj tržních sil neznepokojoval mnohé mocné. Feudálové, kteří hleděli na města s podezřením jako na střediska odpadlictví a útočiště nevolníků, se často pokoušeli omezit jejich privilegia. A jako kdekoli jinde byli obchodníci často odírání, jejich zboží bylo krádeno a majetek zabavován. Papežské vyhlášky proti lichvě v mnoha ohledech připomínají konfuciánskou nelibost vůči zprostředkovatelům vytvářejícím zisk a vůči půjčovatelům peněz. Ale nejdůležitější bylo, že v Evropě neexistovala žádná ústřední autorita, která

by dokázala účinně zastavit ten nebo onen obchodní rozmach, žádná ústřední vláda, jejíž změny priorit by mohly způsobit vzestup nebo pád určitého průmyslového odvětví, neexistovalo žádné systematické a univerzální vykořisťování obchodníků a podnikatelů prostřednictvím daňových výběřčích, které tak účinně brzdilo ekonomiku mughalské Indie. Uvedme charakteristický a názorný příklad: v roztržitých politických poměrech reformací Evropy bylo zřejmé, že papežské rozdělení zámořského světa v roce 1493 na portugalskou a španělskou sféru a tím méně zákaz zámořského obchodu (což připomíná zákazy vyhlášené v mingovské Číně a tokugawském Japonsku) nebudou mít žádný skutečný efekt.

V Evropě se vždy našli vladaři a místní feudálové, kteří ochotně tolerovali kupce a jejich způsoby i tehdy, když je ostatní ožebračovali a vyháněli. Ze starých zpráv se dovídáme, že utlačovaní židovští obchodníci, zruinovaní vlámsští textilní dělníci i pronásledovaní hugenoté se stěhovali a přinášeli s sebou vlastní zkušenosti a odborné znalosti. Šlechtici v Porýní, kteří nadměrně zdaňovali cestující obchodníky, zjišťovali, že se obchodní trasa může odklonit a spolu s ní i jejich zisky. Monarcha, který se přestal hlásit ke svým dluhům, mohl mít nesmírné potíže při sjednávání nových půjček, když byla na obzoru další válka a bylo rychle zapotřebí peněz na vystrojení armády a loďstva. Bankéři, vojenští zprostředkovatelé a řemeslníci rozhodně nebyli okrajovými články společnosti. Postupně a různým tempem vstupovala většina evropských režimů do symbiózy s tržní ekonomikou, ochraňovala ji vnitřními ustanoveními, promyšleným zákonným systémem (dokonce i pro cizince) a získávala na daních podíl z rostoucích obchodních zisků. Dávno předtím, než to precizně vyjádřil Adam Smith, poznali vládcové některých západoevropských společností, že „jen málo je potřeba k tomu, aby byl stát z nejhlubšího barbarství přiveden do stavu nejvyššího bohatství, totiž mír, nízké daně a tolerantně spravovaná justice...“¹⁹ Občas méně chápaví političtí vůdci – např. španělští vládci Kastilie nebo některý bourbonský král Francie – mohli skutečně zabít slepici, která snášela zlatá vejce, ale následný pokles bohatství, a tudíž i vojenské síly byl brzy zřejmý snad i těm nejzaslepenějším.

Pravděpodobně jediným faktorem, který mohl vést k centralizaci moci, by bylo získání technologie střelných zbraní jedním státem, což by zničilo nebo zastrašilo veškeré nepřátele. To ovšem ve zrychlujícím se tempu ekonomického a technického rozvoje, ke kte-

rému došlo v Evropě patnáctého století, když se populace kontinentu vzpamatovala z „černé smrti“ a rozkvetla italská renesance, rozhodně nebylo možné. Jak už bylo řečeno, v tomto dlouhém období od roku 1450 do roku 1600 byly „říše střelného prachu“ zakládány všude. Moskevské velkoknížectví, tokugawské Japonsko a mughalská Indie poskytují nejlepší příklady toho, jak mohou být velké státy formovány vůdci, kteří si dokážou obstarat střelné zbraně a děla, s nimiž přinutí všechny své soupeře k poslušnosti.

Avšak protože se v Evropě končícího středověku a nastupujícího novověku objevovaly nové válečné techniky mnohem častěji než kde jinde, bylo nepravděpodobné, že by jeden takový objev umožnil některému národu ovládnout protivníky. Objevují se náznaky, signalizující rostoucí koncentraci vojenské moci.²⁰ V Itálii došlo k nasazení oddílů arkebuzníků, které v případě potřeby kryli vojáci s píkami, a tak byla ukončena éra rytířů na koních, doprovázených mizerně vycvičenými feudálními rekruty. Ale bylo také jasné, že pouze bohatší městské státy jako Benátky nebo Milán mají na zaplacení nových armád, kterým veleli slavní *kondotiéri*. Krom toho kolem roku 1500 získali králové Francie a Anglie ve svých zemích dělostřelecký monopol, a bylo-li zapotřebí, mohli zničit sebemocnějšího poddaného, i kdyby se skrýval za hradními zdmi. Ale nepovede tato tendence nakonec k většímu nadnárodnímu monopolu, který se rozšíří na celou Evropu? Tuto otázku si určitě kolem roku 1550 kladli mnozí, když pozorovali rozsáhlou koncentraci zemí a vojsk ovládaných císařem Karlem V.

Podrobnější diskusi o tomto specifickém habsburském pokusu získat nadvládu nad Evropou a následném neúspěchu ponechme další kapitole. Ve stručnosti však můžeme uvést ty nejobecnější důvody, proč nebylo možné násilně sjednotit celý kontinent. Opět se ukázala jako nejpodstatnější existence *různých* ekonomických a vojenských mocenských center. Ani jeden z italských městských států nemohl usilovat o vlastní rozmach, aniž by to vyvolalo intervenci ostatních, které toužily po zachování rovnováhy sil; žádná „nová monarchie“ nemohla rozšiřovat svoje državy a podráždít rivaly, kteří by usilovali o kompenzaci. V době, kdy byla reformace v plném proudu, se k tradičnímu soupeření o mocenskou rovnováhu přidávaly náboženské rozpory, což vyhlídky na politickou centralizaci ještě více oddalovalo. Přesto leží skutečné vysvětlení poněkud hlouběji. Konec konců existence soupeřů a rozhořčených nálad mezi válčícími seskupeními byla patrná v Japonsku, Indii

a na mnoha dalších místech, ale ta sama ještě nemohla zabránit případnému sjednocení. Evropa se odlišovala, neboť zde každá ze soupeřících sil mohla získat přístup k novým vojenským technikám, takže si žádná jednotlivá mocnost nemohla navždy podržet rozhodující slovo. Tak například služby švýcarských a ostatních žoldnéřů zde byly pro kohokoli, kdo byl ochoten za ně zaplatit. Neexistovalo žádné centrum výcviku arkebuzníků ani centrum výroby kanonů – ať už ranějších bronzových děl nebo pozdějších levnějších děl z litiny. Naopak byly takové zbraně vyráběny poblíž nalezišť železné rudy ve Wealdu, ve střední Evropě, v Malaze, Milánu, Lutychu a později ve Švédsku. Stejně tak se šířila po různých přístavech od Baltu po Černé moře znalost stavby lodí, takže bylo prakticky nemožné, aby některá země uchvátila veškerou námořní moc, což zase pomohlo zabránit dobývání a likvidaci zámořských konkurenčních center zbrojní výroby.

Tvrzení, že evropský decentralizovaný státní systém byl velkou překážkou centralizace, není tautologií. Skutečně existovalo značné množství konkurenčních politických entit, *z nichž většina vlastnila nebo si byla schopna koupit vojenské prostředky k zajištění vlastní nezávislosti*, takže žádná z nich nemohla nikdy samostatně dosáhnout vlády nad kontinentem.

Tato soutěživá interakce mezi evropskými státy pomáhá sice vysvětlit, proč se zde nevytvořila jednotná „říše střelného prachu“, ale na první pohled nepodává vysvětlení trvalé evropské cesty ke globálnímu vedení. Nemohly snad být síly nových monarchií v roce 1500 zničeny, kdyby se postavily proti obrovským sultánovým armádám a nespočetným oddílům mingovské říše? Počátkem šestnáctého století a v některých ohledech ještě ve století sedmnáctém to možné bylo. Po roce 1600 se však už vojenská rovnováha rychle vychylovala ve prospěch Západu. Vysvětlení tohoto přesunu musíme opět hledat v decentralizované evropské moci. Neboť ta především způsobila, že se mezi jednotlivými městskými státy a později mezi většími královstvími rodily primitivní formy závodu ve zbrojení. To mělo do jisté míry své společensko-ekonomické kořeny. Najednou se armády bojující v Itálii už neskládaly z feudálních rytířů a jejich vazalů, ale z kopiníků, arkebuzníků a (křídelní) kavalerie, byly financovány obchodníky a kontrolovány městskými radami jednotlivých měst, takže bylo jasné, že tyto rady požadovaly za peníze výkon. Navzdory nejlepším manévřům kondotiérů se nestaly nadbytečnými. Jinak řečeno, města požadovala takový

druh zbraní a takovou taktiku, které by vedly k rychlému vítězství, aby bylo možno náklady na válku redukovat. A stejně tak měli najednou „národní“ armádu pod přímou kontrolou francouzští vládcové konce patnáctého století. Sami si ji platili a dychtili po tom, aby tato síla dosahovala výrazných výsledků.²¹

Systém svobodného trhu nejenom nutil bezpočet kondotiérů, aby soutěžili o kontrakty, ale také pobízel řemeslníky a vynálezce, aby zdokonalováním svých výrobků získali nové zakázky. Tato zbrojní spirála už mohla být patrná v patnáctém století při výrobě arkebuz a plátového brnění a stala se zjevnou v následujících padesáti letech při experimentování se zbraněmi na střelný prach. Na tomto místě je třeba připomenout, že první děla používaná v západní Evropě a Asii se ve vzhledu a v účinnosti příliš nelišila. Obrovské železné roury, které vystřelovaly kamenné koule a vydávaly nesmírný hluk, působily impozantně a ve své době přinášely výsledky; tento typ také použili Turci při ostřelování konstantinopolských hradeb v roce 1453. A přesto se zdálo, že pouze v Evropě existovaly stimuly pro jejich stále vylepšování, které se týkalo zrnitosti střelného prachu, odlévání mnohem menších (ale stejně výkonných) děl ze slitiny bronzu a cínu, tvaru a struktury hlavní a samotných střel, ložišť děl a jejich lafet. To značně zvyšovalo sílu a mobilitu dělostřelectva a umožňovalo majiteli takových zbraní, aby zdolal nejmocnější pevnosti – což zjistily ke svému zděšení italské městské státy, když roku 1494 vtrhla do Itálie francouzská armáda vyzbrojená strašlivými bronzovými děly. Žádný div, že byli vybízeni vynálezci a vzdělanci, aby proti těmto dělům navrhli nějaká opatření (a ještě méně překvapí, že v Leonardových zápisnících z oné doby nalezneme skicy kulometu, primitivního tanku a parou poháněného děla).²²

Nechceme tvrdit, že by ostatní civilizace počáteční nedokonalé modely zbraní nevylepšovaly. Některé tak činily, a to tak, že běžně kopírovaly evropské modely nebo přesvědčovaly evropské návštěvníky (např. jezuity v Číně), aby se o své znalosti podělili. Ale protože mingovská vláda měla na výrobu děl monopol a brzy ho také získali a s jeho pomocí upevnili moc agresivní vůdcové Ruska, Japonska a mughalské Indie, chyběly zde podněty ke zlepšování těchto zbraní. Jakmile se Číňané a Japonci uzavřeli do sebe, zakázali rozvoj zbrojní výroby. Islámští janičáři se drželi tradičních forem boje a artilerií pohrdali – až bylo příliš pozdě dohnat evropský náskok. Ruští a mughalští velitelé armád, kteří čelili méně vy-

spělým národům, nepotřebovali nutně zdokonalovat zbraně, protože ty, které už vlastnili, na zastrašení nepřátel stačily. Stejně jako na obecném ekonomickém poli, tak také v této specifické oblasti vojenské technologie Evropa stimulovaná vzkvétajícím obchodem se zbraněmi získala rozhodné vedení nad ostatními civilizacemi a mocenskými centry.

Považujeme za nutné zde uvést ještě dva další důsledky této zbrojní spirály. Jeden zajistil Evropě politickou pluralitu, druhý její konečnou nadvládu na moři. První příběh je zcela prozaický a v krátkosti si ho připomeňme.²³ Během čtvrtstoletí po francouzské invazi z roku 1494, a v jistém ohledu dokonce ještě dříve, někteří Italové objevili, že hliněné valy na vnější straně městských hradeb mohou značně zmírnit účinky dělostřeleckého ostřelování. Když dělová koule udeří do kompaktního hliněného valu, ztratí svou ničivou sílu, kterou by jinak napřela proti nechráněným hradbám. Pokud měly tyto různé valy před sebou strmý příkop (a později důmyslné řady obranných bašt, ze kterých bylo možné vést křížovou palbu z mušket a děl), připravily obléhající pěchotě takřka nepřekonatelné překážky. Tak byla obnovena bezpečnost italských městských států nebo alespoň těch, které nepřipadly cizímu dobyvateli a které měly značné množství mužů, potřebných k výstavbě a hájení tak složitého opevnění. Taková opevnění rovněž zvýhodňovala vojska, která se snažila zadržet nápor Turků, jak ostatně brzy odhalily křesťanské posádky na Maltě a v severních Uhrách. A navíc odvrátila v Evropě snadnou porážku rebelů a nepřátel jednou arogantní silou, jak ukázaly zdoluhavé obléhací boje, které byly charakteristické pro revoltu v Nizozemí. Vítězství dosažená v otevřeném poli, například obávanou španělskou infanterií, nemohla být definitivní, pokud nepřítel vlastnil silně opevněné základny, ve kterých se mohl ukrýt. Moc, kterou získal prostřednictvím střelného prachu tokugawský šógunát nebo Akbar v Indii, neměla v Evropě, která se i nadále vyznačovala politickým pluralismem s jeho vražedným průvodním jevem, závodem ve zbrojení, obdobu.

Vliv „revoluce střelného prachu“ na moři byl ještě dalekosáhlejší.²⁴ I zde nás zarazí velká podobnost lodních konstrukcí a námořní síly, jaká v pozdním středověku existovala v severozápadní Evropě, islámském světě a na Dálném východě. Pozorovateli z období 1400 až 1450, který by byl svědkem smělých výprav Čeng Chea a rychlého postupu tureckého loďstva v Černém moři a vý-

chodním Středomoří, by mohlo připadat, že budoucnost rozvoje námořnictví náleží těmto dvěma mocnostem. Jak lze předpokládat, mezi všemi třemi oblastmi existovaly pouze nepatrné rozdíly co se týče kartografie, astronomie a použití přístrojů, jako byl kompas, astroláb a kvadrant. Čím se lišily, bylo *neustálé usouvztažňování* neboli – jak poznamenává profesor Jones – „vzhledem ke vzdálenostem, které urazili ostatní mořeplavci, například Polynézané, jsou [iberské] výpravy méně impozantní než schopnost Evropanů je rozumově vysvětlit a využít zdrojů, které mají na dosah“.²⁵ Portugalská systematická shromažďování zeměpisných údajů, opakovaná ochota janovských obchodních domů finančně podporovat atlantické výpravy, které měly konečně kompenzovat jejich ztracený černomořský obchod a – dále na severu – soustavné rozšiřování newfoundlandských lovišť tresek, to všechno ukazuje na neustálou připravenost vyrazit do neznáma, což u ostatních společností oné doby nebylo tak patrné.

Ale zřejmě nejdůležitějším projevem „racionalizace“ bylo stále zdokonalování výzbroje lodí. Umístění děl na plachetnicích bylo v době, kdy námořní války připomínaly boje na souši, zcela přirozené. Stejně jako středověké hrady hájili na hradbách a věžích lukostřelci, kteří byli připraveni odrazit obléhající armádu, tak mocné janovské, benátské a aragonské obchodní koráby používaly služeb mužů s arkebuzami, kteří byli rozmístěni na přídi a na zádi ve „věžích“ a bránili lodě ve Středomoří proti muslimským pirátům. Ti sice mohli posádkám galér způsobit značné ztráty, ale nezas tak velké, aby pokud narazili na opravdu odhodlané útočníky, nebohého obchodníka zachránili. Avšak jakmile si námořníci všimli změn, které prodělala děla navržená pro boj na pevnině – totiž že novější bronzová byla mnohem menší, výkonnější a méně nebezpečná pro jejich obsluhu než ohromné železné kanony – dalo se očekávat, že budou takové zbraně umístěny na palubách. A konec konců už dříve byly jak v Číně, tak v Evropě připevňovány na válečné lodě katapulty, praky a další stroje na vrhání střel. Dokonce i když se staly kanony méně vrtkavými a neohrožovaly už tolik svoji obsluhu, stále představovaly značné problémy. Vzhledem k účinnějšímu střelnému prachu mohl být zpětný náraz hrozivý. Pokud nebylo dělo dobře ukotveno, hrnulo se zpátky přes palubu, a protože tyto zbraně měly pořád dost velkou hmotnost, dokázaly při dostatečném počtu na palubě (především ve věžích) loď rozhoupat. Proto měly oproti štíhlým veslařským galérám plavícím se

ve vnitřních vodách Středozevního, Baltského a Černého moře a oproti arabským dhoám a dokonce čínským džunkám výrazné výhody bytelně stavěné plachetnice s kulatým trupem a třemi stěžni, schopné plavby za každého počasí. Za všech okolností mohly pálit z jednoho boku a zůstat ve stabilní poloze. Občas se samozřejmě také přihodilo nějaké neštěstí, ale jakmile se ukázalo, že je lépe tyto zbraně umisťovat uprostřed lodí než ve věžích, protože zde mají daleko bezpečnější dělostřelecká postavení, byla *potenciální síla* těchto karavel a galeon strašlivá. Ve srovnání s nimi byly lehčí lodě ve dvojí nevýhodě: mohly mít na palubě méně děl a dělové koule pro ně byly daleko nebezpečnější.

Je třeba zdůraznit slova „potenciální síla“, protože vývoj plachetnic opatřených děly s dalekým dostřelem byl pomalý a často nevyvážený. Bylo zkonstruováno mnoho hybridních typů, z nichž některé byly opatřeny spoustou stěžňů, děl a řadami vesel. Lodě typu galéry bylo možno potkat v Anglickém kanále ještě v šestnáctém století. Ve prospěch dalšího užívání galér ve Středomoří a Černém moři existovaly také závažné argumenty. Mnohdy byly rychlejší, v pobřežních vodách lépe ovladatelné, a proto se daly snadněji použít při operacích na souši podél pobřeží – což v boji proti Turkům kompenzovalo nevýhody spočívající v tom, že děla měla krátký dostřel a lodě nebyly schopné udržet se na rozbouřeném moři.²⁶

Stejně tak bychom si neměli představovat, že poté, co první portugalské lodi obepluly mys Dobré naděje, začal věk neomezené západní nadvlády. To, co historikové označují jako „epochu Vasca da Gamy“ a „kolumbovskou éru“ – tedy tři nebo čtyři století evropské hegemonie po roce 1500 – byl velice povlovný proces. Portugalští objevitelé sice mohli v devadesátých letech patnáctého století dosáhnout indických břehů, ale jejich lodě byly velice malé (často pouze třistatunové) a nedobře vyzbrojené. Určitě nesnesly srovnání s mohutnými koráby holandské Východoindické společnosti, které se v těchto vodách plavily o století později. Ve skutečnosti nemohli Portugalci dlouho do Rudého moře proniknout, a později uspěli jen částečně. Také nezískali příliš opěrných bodů v Číně a koncem šestnáctého století ztratili při arabské protiofenzivě některé ze svých východoafrických stanic.²⁷

Rovněž by bylo mylné tvrdit, že se neevropské mocnosti hned po prvních nárazech západní expanze zhroutily jako domeček z karet. V Mexiku, Peru a dalších méně rozvinutých společnostech No-

vého světa k tomu sice po vylodění španělských dobrodruhů došlo, ale všude jinde se skutečnost odvíjela zcela jinak. Jelikož se čínská vláda úmyslně otočila k námořnímu obchodu zády, vůbec jí nevadilo, že padl do rukou barbarů. Peking dokonce zřejmě nevyváděla z rovnováhy ani rádo by oficiální obchodní stanice, zřízená Portugalci v Makau v roce 1557, třebaže zvýhodňovala místní obchodníky s hedvábím a úplatné úředníky. Japonci však byli mnohem neomalenější. Když Portugalci v roce 1640 vyslali poselství, aby protestovalo proti vyhnání cizinců, byli téměř všichni jeho členové zavražděni a na odplatu z Lisabonu nebylo ani pomysleno. Ve východním Středomoří se udržela osmanská námořní moc a osmanská pozemní síla představovala pro střední Evropu i nadále vážnou hrozbu. V šestnáctém století rozhodně „byla pro mnohé evropské státníky ztráta Uher daleko důležitější než zakládání faktorii v Orientě a ohrožení Vídně mnohem závažnější než jejich vlastní záležitosti v Adenu, Góy a Malace, a pouze ti, jejichž země sousedily s Atlantikem, mohli tuto skutečnost ignorovat, stejně jako jejich pozdější historikové.“²⁸

Přes všechny tyto výhrady není pochyb o tom, že vývoj plachetnic s dalekonosnými děly ohlašoval zásadní posun postavení Evropy ve světě. S takovými loděmi mohly západní námořní mocnosti ovládnout zámořské obchodní trasy a zastrašit všechny společnosti, které byly proti takovému postupu námořní síly bezbranné. Dokázaly to už první velké srážky mezi Portugalci a jejich muslimskými nepřáteli v Indickém oceánu. Když čteme v lodních denících a zprávách da Gamy a Albuquerquea o tom, jak si jejich válečné lodi razily cestu přesilou arabských dho a dalších lehkých lodí, se kterými se střetly u malabarského pobřeží a na ormuzských a malackých trasách, nabudeme dojmu, přestože jsou tato líčení z dnešního pohledu určitě přehnaná, že na jejich nešťastné nepřátele dopadla mimozemská, nadlidská síla. Podle nové taktiky, která hlásala, že „v žádném případě nemají nepřátelské lodě zahákovat, ale útočit na ně děly“, byly portugalské posádky na moři skutečně neporazitelné.²⁹ Na souši tomu bylo jinak, jak ukázaly zuřivé bitvy (a občasné porážky) u Adenu, Džiddy, Góy a jinde. Ale přesto byli tito západní nájezdníci tak odhodlaní a brutální, že si v polovině šestnáctého století dokázali vybojovat řetěz opevněných obchodních stanic od Guinejského zálivu až po Jihočínské moře. Ačkoli se jim nikdy nepodařilo získat monopol na obchod s indickým kořením – jeho valná část pokračovala dál po tradičních

cestách do Benátek – získali Portugalci určitě jeho významný podíl a nesmírně těžili ze svého tehdejšího prvenství v tomto závodě budování zámořských držav.³⁰

Z velkých koloniálních říší, které konquistadoři rychle budovali na západní polokouli, byl zisk samozřejmě mnohem větší. Když se Španělé zachytili na Hispaniole a Kubě, hnaly se jejich výpravy dál na pevninu, ve dvacátých letech šestnáctého století dobyly Mexiko a ve třicátých letech téhož století Peru. Během několika desetiletí se jejich panství rozprostíralo od řeky La Plata na jihu až po Rio Grande na severu. Španělské galeony, zajišťující pravidelnou dopravu podél západního pobřeží, se křižovaly s loděmi připlouvajícími z Filipín, které přivážely čínské hedvábí výměnou za peruánské stříbro. Ve svém „Novém světě“ dali Španělé jasně najevo, že zde hodlají zůstat. Vybudovali imperiální správu, stavěli kostely a zakládali farmy a doly. Na těchto územích konquistadoři využívali přírodní zdroje – a ještě více domorodou sílu – a tak do vlasti proudily cukr, košenila, kůže a další zboží. Především však posílali domů stříbro z dolu v Potosí, který byl po více než století největším samostatným nalezištěm tohoto kovu na světě. Tak došlo k „oslavnému růstu transatlantického obchodu, jehož objem se v období 1510 až 1550 zvýšil osmkrát a znovu ztrojnásobil v období 1550 až 1610“.³¹

Všechno naznačovalo, že je tento imperialismus plánován natrvalo. Na rozdíl od námořních cest Čeng Chea aktivita portugalských a španělských cestovatelů symbolizovala výzvu ke změně světové politické a ekonomické rovnováhy. Jejich lodě s děly a mušketýry na palubě ji pak uskutečňovaly. Při zamyšlení nad minulostí bývá někdy těžko pochopitelné, jak se mohla země s tak nízkou populací a omezenými prostředky jako Portugalsko dostat tak daleko a získat tak mnoho. Vzhledem k výše uvedeným jedinečným podmínkám vojenské a námořní převahy Evropanů to nebylo nic nemožného. A když už k tomu došlo, zjevné zisky z koloniální říše a touha mít ještě více prostě celý proces rozmachu urychlily.

V tomto příběhu o „evropské expanzi“ jsou místa, která zůstala nepovšimnuta nebo zmiňována pokud možno co nejméně. Nebyly zkoumány osobní aspekty, a přesto – jak tomu bývá při všech velkých výkonech – byly přítomny v hojné míře: v povzbuzování mužů, jako byl Jindřich Mořeplavec, v důmyslu stavitelů lodí, zbrojířů i spisovatelů, v podnikavosti obchodníků a především v samotné odvaze všech, kdo se zámořských plaveb účastnili a obstáli ve všech

mocných mořích, nepřátelském klimatu, divokých krajích a v bojích s zuřivými protivníky, kteří zkřížili jejich cesty. Z mnoha spletitých pohnutek – jmenujme alespoň osobní zisk, národní slávu, náboženské zanícení a snad i touhu po dobrodružství – byli tito muži ochotni riskovat vše, jak i skutečně v mnoha případech prokázali. Také jsme se příliš nezdržovali ukrutnými činy těchto dobytých, jejichž obětmi se stalo mnoho domorodých obyvatel Afriky, Asie a Ameriky. Tyto okolnosti byly sotva uváděny, protože mnoho společností v oné době odvrhlo individuální i skupinová přání a učinilo vše pro to, aby si ze světa zřídily vlastní dojnou krávu. Tito kapitáni, lodní posádky a cestovatelé z Evropy se odlišovali tím, že k dosažení svých cílů měli lodě a palebnou sílu a že přišli z politického prostředí, ve kterém vládla konkurence, risk a podnikatelský duch.

Zisky pocházející z evropské expanze byly rozsáhlé a trvalé, ale nejdůležitější bylo, že pomáhaly urychlovat již existující dynamiku. Důraz na získávání zlata, stříbra, drahých kovů a koření, jakkoli byly tyto drahocennosti významné, nemohl zastínit hodnotu méně skvostného zboží, které proudilo do evropských přístavů, jakmile její námořníci pronikli na oceán. Přístup k newfoundlandským lovištím zajistil zjevně nevyčerpatelnou zásobu jídla a Atlantický oceán zároveň poskytoval velrybí a tulení tuk důležitý pro osvětlování, mazání a k mnoha dalším účelům. Ke zlepšení zdraví a zvýšení blahobytu na kontinentě přispíval cukr, indigo, tabák, rýže, kožešiny, stavební dříví a nové plodiny jako brambory a kukuřice a později přibylo obilí, maso a bavlna. Ale není ani zapotřebí předvídat kosmopolitní světovou ekonomiku konce devatenáctého století, abychom pochopili, že portugalské a španělské objevy získaly během několika desetiletí velký a stále rostoucí význam při zvětšování bohatství a moci západních částí kontinentu. Živnosti provozované ve velkém jako rybářství zaměstnávaly mnoho lidí, a to jak při rybolovu, tak v distribuci, a tím rovněž napomáhaly rozvoji tržní ekonomiky. To všechno maximálně stimulovalo evropský lodní průmysl, který se soustřeďoval kolem přístavů, jako byl Londýn, Bristol, Antverpy či Amsterdam, a mnoho dalších – spoustu remeslníků, dodavatelů, zprostředkovatelů, pojišťovatelů. Výsledkem pak bylo, že nejen úzká elita, ale podstatná část západoevropské populace měla na plodech zámořského obchodu trvalý materiální zájem.

Když k tomuto seznamu komodit přidáme obchod, který prová-

zel ruskou pozemní expanzi, odkud do západní Evropy přicházely kožešiny, kůže, vlna, konopí, sůl a obilí, potom se někteří odborníci nemýlili, když v této souvislosti psali o počátku „moderního světového systému“.³² Co zprvu začalo jako řada oddělených expanzí, se postupně proměňovalo v uzavřený řetěz: zlata z guinejského pobřeží a peruánského stříbra užívali Portugalci, Španělé a Italové k tomu, aby zaplatili za koření a hedvábí z Orientu, prodej jedlí a stavebního dříví umožnil Rusku nakoupit anglická železná děla, obilí z Baltu procházelo na své cestě do Středomoří Amsterdamem. Toto všechno vedlo k neustálé interakci – další evropská expanze přinášela nové objevy, a tak i obchodní příležitosti, které vedly k dalším ziskům, a ty zase stimulovaly další expanzi. Nejednalo se ale vždy o plynule vzestupný vývoj, neboť velké evropské války nebo občanské nepokoje mohly zámořské aktivity značně poškodit. Ale kolonizující mocnosti se zřídkakdy – pokud vůbec – vzdávaly svých záborů a zakrátko mohla zase začít nová vlna expanze a vykořisťování. A navíc pokud by zavedené imperiální státy ze svého postavení netěžily, ostatní země byly ochotny udělat to za ně.

To byl ostatně nejpodstatnější důvod, proč se dynamika vyvíjela právě takto: četná nepřátelství evropských států, která vždy hrozila otevřeným konfliktem, se přenášela do zámořských oblastí. Ať se Španělé a Portugalci snažili sebevíc, nedokázali prostě udržet svůj papežem přidělený monopol na zámořský svět, a to tím spíše, že si lidé uvědomili, že z Evropy do Číny neexistuje žádná severovýchodní nebo severozápadní cesta. Už v šedesátých letech šestnáctého století se Holanďané, Francouzi a Angličané plavili na svých lodích přes Atlantik a o něco později pronikli i do Indického a Tichého oceánu, což byl proces urychlovaný úpadkem anglického obchodu s látkami a revolucí v Nizozemí. S královskou a aristokratickou ochranou, penězi bohatých obchodníků z Amsterdamu a Londýna a s veškerým náboženským a nacionalistickým zanícením, které zplodila reformace a protireformace, byly ze severozápadní Evropy vysílány nové obchodní a loupeživé výpravy, aby zajistily podíl na kořisti. Jestliže existovaly vyhlídky na získání slávy a bohatství, na porážku nepřítele, na rozmnožení prostředků vlastní země a obrácení nových duší na jedinou pravou víru, jakých argumentů by bylo asi zapotřebí proti podnikání takových dobrodružství?³³

Nejvýznamnějším aspektem zvětšujícího se obchodního a koloniálního soupeření byla paralelně rostoucí spirála poznatků ve

vědě a technice.³⁴ Není pochyb, že pokrok oné doby byl valnou měrou způsoben závodem ve zbrojení a rvačkou o zámořský obchod, ale konečný prospěch zastínil jeho neslavné příčiny. Zdokonalená kartografie, navigační tabulky, nové přístroje jako dalekohled, barometr, astroláb a kompas i zdokonalené metody konstrukce lodí napomohly tomu, že se námořní cestování stalo bezpečnější formou dopravy. Nové plodiny a rostliny nejenom zabezpečovaly lepší výživu, ale také stimulovaly botaniku a agrotechniku. Nebývalým rozvojem procházela metalurgická praxe a vůbec celý železářský průmysl a stejně tak i těžební techniky v hlubinných dolech. Rovněž astronomie, lékařství, fyzika a strojírenství těžily ze zrychlujícího se ekonomického tempa a zvětšené sumy vědění. Zvídavý, racionalistický duch více pozoroval, více experimentoval a tiskařské stroje šířily kromě biblí v národních jazycích a politických smluv jeho objevy. Souhrnný účinek této exploze znalostí dále podporoval evropskou technickou – a tedy i vojenskou – nadřazenost. Dokonce i mocní Osmanové, nebo alespoň jejich frontovní vojáci a námořníci, pociťovali koncem šestnáctého století některé z jejích důsledků. Na jiné, méně čínorodé společnosti, musela tato nadřazenost působit ještě více. Není jisté, zda by určité asijské státy mohly nebo nemohly rozvinout vlastní obchodní a průmyslovou revoluci, kdyby byly ponechány v klidu,³⁵ ale bylo jasné, že pro ostatní společnosti bude mimořádně obtížné stoupat po žebříku světové moci, když všechny horní příčle obsadily mnohem vyspělejší evropské státy.

Zde je třeba uvést, že by to byla velice komplikovaná záležitost, protože výstup po onom žebříku by předpokládal nejenom evropské vybavení nebo dokonce evropské technické znalosti, ale také by vyvolal potřebu získat celou širší obecných rysů, které odlišovaly společnosti Západu od všech ostatních. To by znamenalo existenci tržní ekonomiky, pokud ne v rozsahu navrhovaném Adamem Smithem, tak alespoň v takovém, aby obchodníci a podnikatelé nebyli neustále zastrašováni, bržděni a vykořisťováni. To by také znamenalo existenci několika mocenských center, pokud možno každého s vlastní ekonomickou základnou, takže by byla vyloučena vnucená centralizace ve stylu orientální despotie, a určité vyhlídky na pokrokový, i když bouřlivý a příležitostně brutální stimul konkurence. V širším slova smyslu by pak tento nedostatek ekonomické a politické rigidity vyvolal podobný nedostatek kulturní a ideologické ortodoxie – to jest svobodu informací, diskuse, expe-

rimentování, víru v možnost nápravy, zájem spíše o praktické než abstraktní záležitosti, racionalismus, který pohrdá mandarínským kodexem, náboženským dogmatem a tradičním folklorem.³⁶ Ve většině případů nebylo dosaženo tolika pozitivních prvků, jako spíše nastala redukce počtu *překážek*, které brzdily ekonomický růst a politickou různorodost. Největší evropskou výhodou bylo, že měla méně *nevýhod* než ostatní civilizace.

Ačkoli to nelze dokázat, zdá se, jako by tyto různé obecné rysy byly propojeny nějakou vnitřní logikou a jako by všechny byly nezbytné. Jednalo se o kombinaci ekonomie *laissez-faire*, politického a vojenského pluralismu a intelektuální svobody – jakkoli byl každý faktor ve srovnání s pozdějšími věky primitivní – které ve stálé interakci vytvořily „evropský zázrak“. Protože byl tento zázrak historicky ojedinělý, lze s největší pravděpodobností usuzovat, že pouze napodobení všech těchto jednotlivých složek by mohlo vyvolat obdobný výsledek kdesi jinde. Protože však tato směs důležitých ingrediencí v mingovské Číně, v muslimských říších na Blízkém východě a v Asii ani v žádné z ostatních výše zkoumaných společností neexistovala, ustrnuly, zatímco Evropa se ocitla v centru světové scény.